

4. Вохидов Ш. Холиқова Р. Марказий Осиё давлатлари бошқарув тарихидан. – Тошкент. Янги аср авлоди, 2006; яна қаранг. Вохидов Ш. Сабурова Чс. Хива хонлигида унвон, мансаблар ва улар эгаларининг вазифалари.

QO‘QON XONLIGINING YER-SUV MUNOSABATLARI TARIXIDAN

Mamurov M.M.

QDPI, Tarix kafedrası katta o‘qituvchisi
m.mamurov-74@yandex.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo‘qon xonligida amalga oshirilgan suv inshootlari qurilishining ba’zi bir jihatlari tahlil etilib, XVIII- XIX asrlarda xonlik xududida barpo etilgan suv inshootlari, ulardan foydalanish, dehqonchilik madaniyati, suvni taqsimlash va boshqarish huquqlari haqida so‘z boradi. Qo‘qon xonlari Erdonabiy, Norbo‘tabiy, Olimxon, Umarxon, Muhammad Alixonlarning agrar masalalarga oid chora-tadbirlari haqida so‘z ketadi.

Kalit so‘z va iboralar: Qo‘qon xonligi, suv inshootlari, dehqonchilik madaniyati, suvni taqsimlash, boshqarish huquqlari, kanal, ariq, Yangi ariq, Ulug‘nor.

Аннотация. В данной статье анализируются некоторые аспекты строительства водных сооружений в Коканском ханстве, водные сооружения, построенные на территории ханства в XVIII-XIX веках, их использование, культура земледелия, водораспределение и права управления. И рассматривались вопросы правителей Кокандских ханов Ердоабий, Норбутабий, Олимхан, Умархан, Мухаммад Алихану по аграрным вопросам.

Ключевые слова и фразы: Коканское ханство, водное хозяйство, культура земледелия, водораспределение, право управления, канал, арик, Янги арик, Улугнор.

Annotation. ‘This article analyzes some aspects of the construction of water facilities in the Kokan Khanate, water facilities built in the territory of the Khanate in the 18th and 19th centuries, their use, farming culture, water distribution and management rights. The measures of Erdonabi, Norbotabi, Olimkhan, Umarchan, Muhammad Alikhan’s regarding agrarian issues are discussed.

Keywords and phrases: Kokand khanate, water facilities, farming culture, water distribution, management rights, canal, ditch, Yangi ditch, Ulug‘nor.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi – xalqimizga har tamonlama qulay sharoitlar yaratishdan iborat. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustivor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar

Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak” deb nomlangan ma’ruzasida “Inson manfaatlari hamma narsadan ustun” degan olijanob g‘oyani izchillik bilan hayotga tatbiq etish, aynan ana shu eng muhim vazifalar iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo‘nalishlari va ustivor vazifalariga jiddiy o‘zgartirishlar kiritish uchun poydevor bo‘lishi kerakligini ta’kidladi [1: 7]. Jamiyatimizdagi har qanday yangilanish, har qanday o‘zgarish mohiyatida ana shu ezgu maqsad mujassamdir. Quyidagi maqolamizda Qo‘qon xonlidagi yer-suv munosabatlarining ayrim jihatlarini yoritish maqsadi qo‘yilganki, ushbu mavzu o‘zining kam tadqiq etilganligi sababdan ham o‘z ahamiyatini va dolzarbligi bilan ko‘pdan buyon diqqat markazda bo‘lib kelmoqda.

Tarixiy manbalarining guvohlik berishicha Qo‘qon xonligida suv manbalarining yetarli ekanligi dehqonchilikdan mo‘l-ko‘l hosil olishni ta‘minlagan. Xonlik tarixida XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrlarda ayrim hududlarning sug‘orish tarmoqlari qayta tiklanganligini va yangilari bunyod etilganligini ko‘ramiz. Xonlikda ip va ip-gazlama ishlab chiqarish hajmining ortib borishi, bu mahsulotlarning Rossiya va u orqali Sharqiy Yevropa mamlakatlari bozorlarida ko‘plab sotila boshlashi, ularga bo‘lgan talabning yildan-yilga ortib borishi sug‘orma dehqonchilik yerlarini kengaytirish hamda yangi yerlarni o‘zlashtirishni taqozo etgan.

Rus sharqshunosi A.P.Xaroshxin o‘zining “Zametki o Kokande” asarida “Xonlikning asosiy savdosi Rossiya, Qashqar va qisman Buxoro bilan olib borilgan” [2: 175] deb ta’kidlagan bo‘lsa, N.Severstov “Mesyas plenu u kokanstov” asarida “Qo‘qonliklar bizning qo‘shnimiz” [3: 2] deb ta’kidlaganligi yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi.

Shuning uchun ham xonlik tarixida XVIII asr o‘rtalaridan 1876-yilgacha yirik sug‘orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to‘g‘onlar qurilganligini ko‘rishimiz mumkin.” Mamlakatning asosiy suv ta‘minoti Sirdaryo va ko‘plab daryolar tomonidan yetkazib berilgan, suvning ko‘pligi hamda qulay geografik joylashuvi

tufayli sobiq xonlik boshqa qo`shni vohalarga nisbatan keng rivojlanish uchun eng yaxshi sharoitga ega” [4: 433] shuning uchun, Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo‘lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladigan Shahrixonsoy kanali, Yangi ariq, Chinobod arig‘i, Andijonsoy va boshqa sug‘orish tarmoqlarining qazilishi Farg‘ona vodiysida sug‘orish tarmoqlarining ko‘payishi, sug‘oriladigan maydonlarning kengayishi hamda dehqonchilik va bog‘dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan.

XVIII-XIX asrlarda Qo‘qon xonligida xonlar va ayrim amaldorlar tomonidan bir necha yangi kanallar va ariqlar qazilgan, bundan tashqari daryolar va soylarning suvlaridan oqilona foydalangan holda mamlakat iqtisodini rivojlantirganligini ko‘rishimiz mumkin.

Manbalar va adabiyotlarni qayd etishicha, Qo‘qon xonligi hududida xonlar tomonidan bir nechta yangi suv inshootlari bunyod etilgan. XVIII asrning o‘rtalarida, ayniqsa, xonlardan Erdonabiy (1750-1762) davridan boshlab qurilish va obodonlashtirish ishlariga katta e‘tibor berilganligini ko‘rishimiz mumkin, Xudoyorxonzoda o‘zining “Anjum at-tavorix” asarida” Erdonaxon O‘ratepani fath va nusrat bilan saltanat poytaxti bo‘lmish Ho‘qand shahriga qaytib kelgach, adolat va insof bilan mashg‘ul bo‘lib, pishiq g‘ishtdan ikki qavatli bir madrasa, bir musofirxona bino qilib, ularga ko‘p vaqflar tayin qildi. Kelasi yili So‘x daryosidan bir ulug‘ nahr qazdirtirib, Sirdaryoning registon joyigacha tortirdi. Shu nahrdan ko‘p qishloq va aholi joylari obod bo‘ldi. Hozir bu nahr Naymancha nomi bilan mashhurdir” [5: 129-130]. Bunday xayrli ishlarni keyingi davlatni idora qilgan hukmdorlar faoliyatida ham kuzatishimiz mumkin, Norbo‘tabiy (1770-1801) “Uning hukmronligi davrida madrasalar va masjidlar bino qilinib, ko‘p anhorlar qazdirib suvlar chiqargan. Uning davrida Farg‘ona juda obod va ravnaq topgan edi” [5: 157]. Mirzo Olim Maxdum Hojining “Tarixi Turkiston” asarida ham Norbo‘tabiy hukmronligi davrga yuqori baho berib, “Ul xonning zamonida hech bir tarafdin tashvish va betinchlik va qimmatchilik va qahatchilik bo‘lmabdur. Qora fulus(pul)ni ul xonning zamonida joriy qilibdur va ul zamonda arzonchilik

shul darajada bo'libdurkim, hamma xalqning omborxonasidagi g'allani hech kim pulga sotib olmay, aksarlarining g'allasi chirib nobud bo'lgan sababdin oning sohiblari fuqorolarga bahshish qilmoqdin o'zga chora topolmabdur. Bul tariqa arzonchilik va kengchilik atrof-javonibdagi viloyatlarga eshilib, ko'p xalqning Ho'qandga ijtimoi'iga sabab bo'lur, Farg'onaning obod bo'lmog'iga bois bo'libdur [6: 56].

Qo'qon shahar O'lkashunoslik muzeyi katta ilmiy xodimi Y.Dadaboyev o'zining "Xudoyorxon o'rdasi" asarida "Qo'qon xonlari tomonidan poytaxt Qo'qon atrofida ko'plab suv inshootlari qazilib, bog'-saroylar barpo etilganligi, Norbo'taxonning farzandlari Olimxon (1800-1810) va Umarxon (1810-1822) hukmronligi davrida Roshidon deparasida Chorchaman bog'-saroyi hamda Qo'qon shahri chetida Shohchaman chorbog'-saroyi mavjud bo'lgan. Olimxon Chorchamanda oylab yashab, bayramlarni o'sha yerda o'tkazgan" [7: 141] deb ta'kidlaydi.

Xudoyorxonlarda o'zining "Anjum at-tavorix" asarida Umarxon hukmronligi davrini bayon etar ekan "Oliy himmati bilan sharif binolar va joriy xayriyalaridan bo'lmish imoratlarni ko'p qurgan. Jumladan, Sirdaryodan Shahrixongacha qazigan anhor, Toshkent nohiyasidagi Xon arig'. Bu anhorlardan hozir ham qishloqlar aholisi foydalanishadi. Ho'qand shahrining o'rtasidagi Madrasayi Oliy va masjidi Jome ham undan yodgorlik. Yana uning amirlari va vazirlaridan ham yahshi binolar bizning zamonamizgacha yodgor qolgan-ki ularning soni bu muxtasar asarda sig'maydi [5: 240] deb yozadi.

O'rganilgan vaqf hujjatlaridan ham ko'rishimiz mumkinki, Amir Umarxon poytaxt atrofidagi masjid, madrasa va qabristonlarga ko'plab vaqf mulklarini ajratgan, Buvayda tumani Bo'stonbuva qishlog'ida yashovchi Rasulov Umarjonni shaxsiy arxivida (vaqf xujjatining asl nusxa) saqlanayotgan (tarjima muallifniki) nodir hujjatlardan biri – 1224 hijriy (1809-1810) yilda Qo'qon xoni Umarxon (Umar binni Muhammad Norbo'taxon) muhri tushirilgan farmon. Unda shunday so'zlar bitilgan:

Abul -muzaffar val Mansur Muhammad Umar Bahodirxon so'zumuz!

*Ayni zamonda barcha islom qozilari, hurmatli ulamolar jahonbonlik va sultonlik ishlari bilan shug'ullanuvchi barcha xokim va omil, muboshir va mutloq sohibi dahl va mukarram Ho'qand mamlakatini vatan tutgan va unda muqim istiqomat qilg'uvchilar voqif va ogoh bo'lib bilsunlarkim, biz Ho'qand muzofotidagi nurga to'lgan va fayzosor Sulton Boyazid Bistomiy mozorlari yonida, nurga to'lgan ul mozorga vaqf qilingan, shul muqaddas dargoh shayxi, sajjodanishini (shu yerda joynomozda o'turguvchi-muallif) Qosim Shayx tasarrufida bo'lgan vaqf mulki hududida Alloh tomonidan yaratilgan xaloyiqning farovonligi uchun bir hovuz qazdirib qo'ydik."***[8: 99-101].**

Shunisi diqqatga molikki, mazkur hovuz hozirda Farg'ona viloyati Buvayda tumani "Yangi hayot" qishloq fuqarolar yig'ini hududidagi Bo'stonbuva qishlog'ida saqlanib qolgan bo'lib, hali-hanuz qishloqliklarning ehtiyojlariga baholi-qudrat xizmat qilib kelmoqda.

Qo'qon xonlaridan Olimxon (1800-1810), Umarxon (1810-1822) va Muhammad Alixon (1822-1842) davrida xonlik hududiga Toshkent, Turkiston, O'ratepa, Xo'jand qo'shib olinadi. Asr boshida bir necha bekliklarga bo'lingan davlat bo'lgan Qo'qon xonligi 20-30 yil mobaynida O'rta Osiyoda eng yirik davlatlardan biriga aylandi **[9: 310].**

Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga, ayniqsa, paxtaga bo'lgan talabning ortishi xonlikda dehqonchilikni rivojlantirishni, buning uchun esa yangi yerlarni o'zlashtirishni, irrigatsiya xo'jaligini qayta qurishni taqozo etadi. 1819-yilda Qo'qon xoni Umarxon farmoni bilan Yangi ariq kanali yana uzaytirilib, uning uzunligi 120 chaqirimga yetkazildi. Yangi ariq kanali qazilgandan keyin Namangan vohasida 5 ta soy, 195 ta ariq mavjud bo'lib, ular orqali 131 ta qishloq

va 45 ta chorvadorlarning qishloq yerlari sugʻorilgan, suv taʼminoti va nazorati bilan 4 ta mirobboshi va 66 ta mirob shugʻullangan [10: 30].

N.Aristov “Namanganskiy okrug kokandskogo xanstva” asarida “Namangan Sirdaryodan 30 chaqirim uzoqlikda, Yangi ariq boʻyida joylashgan. Shahar atrofida juda koʻp qishloqlar joylashgan. Bu qishloq aholilari dehqonchilik va bogʻdorchilik bilan shugʻullanadi. Shahar aholisi savdo-sotiq va ipak matolar ishlab chiqaradi, togʻlarda yashovchi qirgʻiz va qipchoqlar dehqonchilikdan tashqari chorvachilik bilan ham shugʻullanadi” [11: 139-140] deb takidlaydi.

Shuni aytib oʻtish lozimki, xonlik davrida sugʻorish inshootlarini qurishda maʼlum tartib-qoida mavjud boʻlgan. Sugʻorish tarmoqlarini qurish ishlari ikki toifaga ajratilib, birinchi toifaga mahalliy ahamiyatga ega boʻlgan sugʻorish inshootlari kiritilib, ularni qurishda asosan shu sugʻorish tarmoqlaridan foydalanuvchi qishloqlar aholisi ishtirok etishgan. Ikkinchi toifa sugʻorish inshootlariga esa, hajm jihatidan katta, yirik kanallar kiritilib, ularni qurishga xonlikning turli viloyatlaridan qazuvchi-xasharchilar jalb etilgan. Bunday inshootlarni qurilishiga bevosita xon yoki uning vakili boshchilik qilgan.

Xonlik iqtisodini yuksalishiga va xalqning ijtimoiy ahvolini yaxshilashga yordam beradigan omillardan yana biri, unchalik katta boʻlmasa ham lekin mavjud boʻlgan xususiy shaxslarga qarashli yerlarning koʻpligidir. “Xususiy shaxslarga tegishli dalalar unchalik katta emas, ularda hosilni yetishtirish uchun aholining kambagʻal qatlami yoki mustaqil yollanma ishchilar ishlaydi, har yili togʻlik xalqlar ham Fargʻona vodiysiga ishlash uchun yollanadi. Ularning oʻrtacha yillik daromati 5-7 tilla boʻlgan” [12: 135].

Xulosa tariqasida shuni aytish mumkinki, XVIII-XIX asrlarda mavjud boʻlgan Qoʻqon xonligi agrar davlat sifatida suv va undan foydalanish, suv inshootlarini barpo qilish, eskilarini taʼmirlashga katta eʼtibor qaratganligini koʻramiz. Shu bilan birga ota-bobolarimiz yerni, suvni juda eʼzozlaganligini, undan foydalanishda ulkan tajribaga ega boʻlganliklarini bilishimiz mumkin.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
2. Хорошхин А.П. Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. – СПб., 1870.
3. Северцов Н. Месяц плену у коканцов. – СПб., 1860. // Туркестанский сборник. Том 373. 1883.
4. Кун А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. 1876.
5. Xudoyorxonzoda. Anjumat-tavorix. Toshkent. 2014.
6. Mirzo Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Toshkent. 2008.
7. Muhammad Yahyoxon Ho‘qandiy. Xudoyorxon o‘rdasi. Namangan. 2016.
8. Mamurov M.M. Qo‘qon xonligidagi suv inshootlari qurilishi tarixidan. “Qo‘qon xonligi davlatchiligi tarixi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. Qo‘qon.2022.
9. Sadullayev va b. O‘zbekiston tarixi. 1 qism, Toshkent; 1997.
10. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины / перевод с немецкого В.И. Ковалевского. – СПб, 1882.
11. Аристов Н. Наманганский округ коканского ханства // Туркестанский сборник. Том 60. 1873.
12. Коканъ //Туркестанский сборник. Том 30. 1870.